

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/15, p. 499-510

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11773>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Yrd. Doç. Dr. Ali KURT – Yrd. Doç. Dr. Haluk ÖNER

This article was checked by iThenticate.

SERVET-İ FÜNÛN DERGİSİNDE SEYAHAT YAZILARI (1891-1901) VE AHMED İHSAN'IN SURIYE SEYAHATI

Zafer ÖZDEMİR*

ÖZET

Seyahat yazıları, farklı yazı türlerinden beslenerek oluşur. Ancak başarılı eserlerin, bu eklettik yapıyı aşarak özgün bir yapı kurduğu söylenebilir. Deneme, hatıra, mektup ve edebiyat tarihi gibi türlerin üslup özelliklerini yansıtan seyahat yazıları; istatistik, coğrafya, iklim bilim gibi konusuna göre çeşitli disiplinlerden de yararlanabilmektedir. Bununla birlikte gezi yazıları, gözleme dayanan, görülen'in öne çıktığı metinler olması bakımından özgünlük taşır. Bu açıdan gören'in tecrübelerini yansıtan hatıralardan ayrılır.

Seyahat yazıları, içeriğinde yer alan tarihi, kültürel, sosyolojik bilgileri açısından gerçekliği tartışılmakla birlikte sosyal bilimler açısından önemli veriler sunmaktadır. Osmanlı'nın son döneminde artarak gelişen seyahat türüne, *Servet-i Fünûn* dergisinde Batılılaşma fikrinin paralelindeki bakış açılarıyla sıkça yer verilmiştir. Ahmet İhsan, hem *Servet-i Fünûn* dergisinin yöneticisi olan bir yayıncı hem de gezilerini paylaşan bir yazar olarak seyahat türüne verdiği önemle dikkat çekmektedir. *Servet-i Fünûn* dergisinde; başta Osmanlı coğrafyası içinde gerçekleştirilmiş, Avrupa, Amerika, Afrika, Asya ve Kutuplar bölgesini de kapsayan yüzü aşkın seyahat ve bunlarla ilgili gezi yazısı tespit edilmektedir.

Bu çalışmada, Ahmed İhsan Tokgöz'ün "*Suriye'de Bir Cevlan*" başlıklı gezi yazısı incelenmiştir. Tokgöz'ün metni *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan ve dünyanın bütün coğrafyalarını kapsayan gezi türündeki eserleriyle birlikte önemli bir bütün oluşturmaktadır. Ahmet İhsan'ın kurucu ve yöneticisi olduğu *Servet-i Fünûn* dergisinin 1891-1901 tarihlerini kapsayan gezi yazıları ile küresel bir kültürel, sosyolojik takip yaptığını söylemek mümkündür. Ahmed İhsan Tokgöz'ün "*Suriye'de Bir Cevlan*" başlıklı seyahat yazısı, 1890'lı yıllardaki Şam, Beyrut ve Kudüs şehirleri üzerinden, sosyo-kültürel bir takip ve tahlil imkânı sunmaktadır.

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi, El-mek: zafer.zozdemir@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Gezi, seyahatname, Servet-i Fünûn, Şam, Beyrut, Kudüs, Ahmed İhsan Tokgöz

**TRAVEL ESSAYS IN THE JOURNAL OF SERVET-İ FÜNUN
(1891-1901) AND AHMET İHSAN'S JOURNEY TO SYRIA**

ABSTRACT

Travel essays take advantage of various sorts of writings. Nevertheless, only successful works can go beyond this eclectic structure and construct an authentic one. Not just reflecting styling features such as essay, memory, letter and literature in their content, travel essays also make use of different disciplines like statistics, geography and climatology. In addition, these essays embrace its authenticity as they are based on observation and put forward what is seen at first sight. This feature differentiates itself from memories that mainly reflect agent's experiments.

Despite its historical, cultural and sociological aspects of reality are critically debated, travel essays provide important information for social science literature. Travel essays in the late Ottoman period are mostly referred in the journal of Servet-i Fünûn in parallel with the idea of Westernization. Ahmet İhsan, both pursuing the director of the journal and sharing his travel essays in those times, was considered to be a leading figure in the literature of travel essays. There are more than a hundred travel essays observed in the journal of Servet-i Fünûn exploring Ottoman geography together with other parts of the world such as Europe, America, Africa, Asia and high latitudes.

This study explores the travel essay "Suriye'de Bir Cevelan" authored by Ahmet İhsan Tokgöz, which constitutes harmony with his publications in the journal of Servet-i Fünûn as well as other essays explaining all parts of the world. It can be said that Ahmet İhsan adopts a sociological tracing with his travel essays written throughout 1891 and 1901 in the journal, of which he was founder and director. The travel essay "Suriye'de Bir Cevelan" authored by Ahmet İhsan Tokgöz provides a sociocultural tracing and analysis of 1890s cities of Damascus, Beirut and Jerusalem.

STRUCTURED ABSTRACT

The type of travel is related to many disciplines from geography to sociology, from politics to psychology and literature. The relation between the type of travel and literature can be summarized as that travel type provides an insight to literature history and travel boooks are examples of very old language texts. Also these travel esssays reflect an original esthetic literary pleasure.

Although it is unprovable scientifically, travel essays contain important knowledge with regard to politics. In this respect, it can be

Turkish Studies

usefull to remember that the orientalist perspective generates an important part of travel essays.

In Turkish literatüre, the interest to travel essays has increased after Tanzimat reform era. Travel essays in the journal of Servet-i Fünun, reflect this increase and also provide an insight to many subjects about history, sociology and politics.

Ahmed İhsan who is a journalist, presser, publisher and politician, is also the founder, manager and author of the journal of Servet-i Fünun. The first experience of publication of Ahmed İhsan was the Journal of Umran with 29 issue in 1887. He has also translated and published the work of "Around the World in Eighty Days" of Jules Verne in 1890.

The travel to Europe of Ahmed İhsan, in order to gain information about typography and printing techniques, initiates the publication process of Servet-i Fünun.

The journal of *L'Illustration* which has followed by Ahmed İhsan has an important affect on the foundation of Servet-i Fünun(1891) and its publishing quality and also the frequency of travel essays.

Ahmed İhsan has travelled to Japan(1891-1892), to Egypt(1896-1897), to Paris and Londra(1892), to Germany(1911), to Geneva(1913), to Italy(1917) and to Syria-Jerusalem-Beirut which is mentioned in our essay. Ahmed İhsan has collected these travels into books as *Travel to Asia-Orient*(1307), *What did I see in Europe* (1307), *Railroads*(1308), *The postman*(1308), *Travel at Nile for six weeks*(1312), *One week in Danube*(1327) .

The Journal of Servet-i Fünun has declared that it would publish about travels. At the Journal of Servet-i Fünun, there were over hundred travel essays at Ottoman Geography, Europe, America, Africa, Asia and the Poles.

France and especially Paris had a big importance at the essays about Europe. At these essays, it has been seen that Ottoman travelers have looked with admirations to Western urbanization but sometimes also looked critically.

Colonialist mindset was seen at travels to Asia, Africa and Poles. Travels were usually made for the aim of 'civilisation mission'.

Travel essays present information with regard to social sciences. Travel essays at Servet-i Fünun with the perspective of westernisation have taken part frequently at the last period of Ottoman. Ahmed İhsan has also given the message of westernisation directly or indirectly at his travel essays about technique, civilisation and urbanisation.

Ahmed İhsan's essay with the name of "A wandering in Syria" with other essays in Servet-i Fünun, form a wholeness including global geography. It is possible to say that Europe, America, Asia, Africa and Poles and the World as a whole have been followed by Servet-i Fünun's travel essays.

In addition to these, Ahmed İhsan's essay "A wandering in Syria" is an important travel essay with regard to following and analyzing these places. This travel in 1896 to our southern neighbour which has been in

a hot war for a few years and to Beirut and Jerusalem which are very important cities of Middle East, provide us an opportunity to reinterpret the essay after a hundred years.

This study explores the travel essay “Suriye’de Bir Cevelan” authored by Ahmet İhsan Tokgöz, which constitutes harmony with his publications in the journal of Servet-i Fünûn as well as other essays explaining all parts of the world. It can be said that Ahmet İhsan adopts a sociological tracing which he was founder and director. The travel essay “Suriye’de Bir Cevelan” authored by Ahmet İhsan Tokgöz provides a sociocultural tracing and analysis of 1890s cities of Damascus, Beirut and Jerusalem.

Keywords: Travel, travelbook, Servet-i Fünûn, Damascus, Beirut, Jerusalem, Ahmet İhsan Tokgöz

Giriş

Seyahat veya gezi kavramları ile seyahatname yazı türüne ilişkin temel bilgiler sözlüklerde yer almaktadır. Sözlükte “‘suyun yeryüzünde sürekli akması’ anlamındaki seyh kökünden türeyen seyâhat (siyâha) ‘yürüme, gitme; insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma; kendini ibadete verip ruhban hayatı yaşamak için yeryüzünde gezip dolaşma’ şeklinde açıklanmakta, suyun yeryüzünde akması gibi yolculuk edene de yeryüzünde gezip dolaştığı için sâih veya seyyâh denildiği belirtilmektedir” (Çağrı, 2009:7). Seyahatname ise gezi mektubu, gezi eseri anlamlarına geldiği söylenmiştir (Yazıcı, 2009: 10).

Seyahat türü, coğrafyadan sosyolojiye, siyasetten psikolojiye ve edebiyata değin birçok disiplinle ilişkilidir. Seyahat türünün edebiyatla ilişkisi; onun edebiyat tarihine ışık tutması, seyahatnamelerin çok eski dil metinlerini örneklendiriyor ve bazı gezi yazılarının özgün bir estetik, edebî zevki yansıtır olması şeklinde özetlenebilir.

Seyahat yazıları, farklı yazı türlerinden beslenerek oluşur. Ancak başarılı eserlerin, bu eklektik yapıyı aşarak özgün bir bütün oluşturduğu söylenebilir. Deneme, hatıra, mektup ve edebiyat tarihi gibi türlerin üslup özelliklerini yansıtan seyahat yazıları; istatistik, coğrafya, iklim bilim gibi konusuna göre çeşitli disiplinlerden de yararlanabilmektedir.

Bununla birlikte gezi yazıları, gözleme dayanan, görülen’in öne çıktığı metinler olması bakımından özgünlük taşır. Bu açıdan gören’in tecrübelerini yansıtan hatralardan ayrılır. Gören, gördüğünü yorumlama biçimi içinde takındığı kısmi dolaylı tutum açısından görülen’in gerisindedir. Bununla birlikte, seyahat metninin, ne geçmişte ne de günümüzde bu kesinlik içinde tür özelliklerini yansıttığını söylemek mümkün değildir.

“‘Seyahat/ gezi kendi içine kapalı bir tür olmaktan uzaktır. Başka türlere ait pek çok eserin aslında seyahat/ gezi merkezinde geliştiği görülür. Seyahat/ gezi, action sağlayıcı bir işlev yüklenerek masalların, destanların, romanların kuruluşunda önemli rol oynamış, böylece başka türler üzerinde etkili olmuştur” (Asiltürk, 2000: 18).

Seyahat eserleri, insanların bilmedikleri coğrafyaları, toplumları, kültürleri öğrenme ve tanıma imkânı sağladığı için tarih boyunca ilgi görmüştür. Gelenekler, eğlenme, yeme-içme biçimleri, mimari, sanat, din ve ekonomi gibi hayatın farklı yönlerinin görülmesi siyaset yapımcılar, asker ve güvenlik uzmanları açısından farklı yorumlanabilmiştir.

Gezi yazıları, kesinliği bilimsel bir şekilde ispatlanamasa da siyaset için önemli bilgiler taşır. Özellikle eski devirlerde seyahat etmenin, devlet destekli bir güvenlik, ekonomi ve ihtiyaç olduğu düşünüldüğünde seyahat metinlerinin siyasi önemi ortaya çıkar.

Bununla birlikte bu siyasetin, oryantalizm kavramında ifadesini bulan bir bilimsel-kültürel ideolojiyi barındırmış olması da muhtemeldir. Bu açıdan Batılılar tarafından oluşturulan metinlerin dokusuna hâkim olan oryantalistik bakış açısının gezi yazılarının önemli bir yönünü oluşturduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

“Bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca Doğu ve özellikle Yakın Doğu, Avrupalılar için bir gezi alanı ve önde gelen edebiyat konusu idi. Bundan daha ileri olarak Doğu’da edinilmiş tecrübelerle çok içten bağlı Doğu stilinde bir Avrupa edebiyatının doğduğu görülmüyordu. Flaubert bu edebiyatın gözde modellerinden biri olarak derhal aklımıza geliyor... Disraeli, Mark Twain ve Kinglake diğer üç büyük örnektir” (Said, 1982: 276) diyen Edward Said, oryantalist bakış açısına ilişkin şu tespitlerde bulunur:

“Bu metinlerde Doğu yeniden gözden geçirilmekte ve yaşanan çağa uygun yönleri ile diriltilmektedir. Dolayısı ile Doğu hakkında yapılmış tüm yorumlar, tüm yeniden yaşatma faaliyetleri, bu ülkeleri yeniden yorumlama ve yeniden inşa etme işlemleridir” (Said, 1982: 278).

Said’in, seyahat yazıları ve edebiyat eserlerinin kültürel açıdan “yeniden yorumlama” ve “yeniden inşa etme” fonksiyonu üstlenmesinin oryantalizm kavramını açıklayan anahtar kavramlardan olduğunu düşünmekteyiz.

Bununla birlikte seyahat romanlarının coğrafi keşiflerle paralel bir şekilde gelişmesini de stratejik zorunlulukla açıklamak mümkün görünmektedir. Nitekim, Daniel Defoe’nun *Robinson Croseau* adlı romanı üzerine yapılan çalışmalar eserin, sömürgecilik zihniyetini nasıl yansıttığını ortaya koymaktadır (Coşkun, 2004: 71-96).

“Keşif girişimleri ile açılan süreç Batı’da yeni bir dönemi getirmiştir. Eski düzenle birlikte, eski anlayışlar ve açıklamalar da çözülmeye yüz tutmuş, yeni açıklamalar, tarzlar ortaya çıkmıştır. Denizaşırı serüven güçlü bir gezi edebiyatını doğururken, modern zamanların öykülenmesi de yeni bir yazım türü olarak romanda ifadesini bulur.

Robinson Cruose, 18. asır başlarında yayımlanır. Batı’da dönemin dünyasını belirleyen olgu sömürgecilik olgusudur. Olgunun yayıldığı coğrafi mekânın muazzam genişliğinin yanında Batı’da toplumsal dokunun bütününde yarattığı değişimler de köktendir. Robinson Cruose bu deneyimler birikimi ile ilişki içinde doğmuştur. Önce bu birikimden beslenerek hayatıyet kazanmıştır. Defoe’nun birincil kaynağı dönemi gezi edebiyatıdır” (Coşkun, 2004: 94).

Seyahat yazıları için ana malzeme, yazarın ortaya çıkarabildiği hususlar kadar tarih, toplum ve medeniyetin oluşturduğu coğrafyadır. Seyahat yazıları, coğrafyanın yeniden yorumlanmasıdır. Gezi metinlerinin, içindeki öznellik ayıklanabilirse tarih ve sosyal bilimlere kaynak oluşturması kaçınılmazdır.

Türk edebiyatında, Tanzimat dönemi sonrasında seyahat türüne olan ilginin, gazete ve dergilerde yayımlanan eserlerin arttığı anlaşılmaktadır (Asiltürk, 2000: 36-46). *Servet-i Fünun* dergisindeki gezi yazıları, bu artışı yansıttığı gibi dönemin tarihî, sosyolojik, siyasi birçok konusuna ışık tutmaktadır.

Hilmi Ziya Ülken’in düşünce tarihimiz içinde incelenmesi gerektiğini belirttiği *Servet-i Fünun*’un dergisinin, yayımladığı seyahat yazılarının türün tarihî, sosyolojik, siyasi vb. boyutlarını göstermesi açısından bu incelemeye önemli katkılar sunacağı düşüncesindeyiz.

Ülken şöyle diyor: “*Dergi [Servet-i Fünûn] başlangıçta yalnız Batı’ya ait ilmi- fenni bilgiler verirken, sonradan edebi akım halini aldığı için, ona her şeyden önce bir fikir hareketi demek gerekirken memleketimizde henüz fikir tarihini yazma geleneği kurulmadığı için bu yeni dergiyi ve onun açtığı çığırını edebiyatçılar kendilerine mal ederek yalnız bir edebiyat akımı gibi göstermektedirler*” (Ülken, 1979: 135).

Tarihçi Bernard Lewis ise, “*derginin baştan beri, batılılaşma eğilimi göstermekle beraber, edebiyata ilgi gösterdiğini daha ilk sayısında edebiyat ve bilim dışında kendini seyahate hasretmiş bir dergi olduğunu söylemektedir*” (Özdemir, 2008: 4).

Servet-i Fünûn dergisinde seyahat türünün öne çıkması, kurucusu Ahmed İhsan Tokgöz’ün seyahat türüne olan yakın ilgi ile yakından ilgilidir.

Ahmed İhsan Tokgöz (1867-1942)

Gazeteci, matbaacı, yayımcı ve siyaset adamı Ahmed İhsan, Osmanlı’nın son döneminden 1940’lı yıllara kadar edebiyat, kültür ve siyaset hayatına tanıklık etmiştir. Matbuat tarihimizin en uzun süreli yayınlarından, Ülken ve Lewis’in önemli tespitlerine mazhar olmuş *Servet-i Fünûn* dergisinin (1891-1944) kurucusu, idarecisi ve yazarlarındandır.

Çocukluğu, babasının görevi gereği Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde geçen İhsan’ın, Şam’a ilk gidişi 1870’li yıllara kadar uzanmaktadır. Bu yıllar, Şam Askerî Rüşdiyesi’nden (1880) mezun olmadan önce, Fransızca öğrenmek için yararlandığı *Journal des Voyages* adlı gezi dergisi gibi onda seyahat arzusunu besleyen ilk kaynaklar hakkında da bilgiler verir. İhsan’ın seyahat merakı, sürdürdüğü Fransızca eğitimi ile beraber gelişir.

Henüz Mekteb-i Mülkiye’de öğrenciyken, yayımlanan, Fransızca’dan ilk tercüme eserin konusu seyahat ile ilgilidir (E. Enol - L. Judici’den *Bir Serseri*, İstanbul 1303). 1886’da başladığı Tercümân-ı Hakikat gazetesindeki tercümelemlerin de seyahat konulu romanlar olduğu görülür.

1887’de ilk yayıncılık tecrübesi olan 29 sayılı *Umran* dergisinin ardından Ahmed İhsan’ın, Jules Verne’in *Seksen Günde Devr-i Âlem* adlı eserini tercüme edip yayımladığı görülür (1890). İhsan, Jules Verne’den yaptığı tercümelemlerle onun tanınmasını sağlayan isim olur (Ebuzziya, 1989: 94).

Ahmed İhsan, izlenimlerini daha sonra *Avrupa’da Ne Gördüm* (1892) adıyla kitaplaştıracığı, matbaacılık, baskı teknikleri hakkında da bilgi toplamak amacıyla gerçekleştirdiği Avrupa gezisi, *Servet-i Fünûn* dergisinin yayımlanması sürecini başlatır.

Bu yıllarda takip ettiği yayımlardan olan *L’Illustration* dergisinin; *Servet-i Fünûn* dergisinin kurulmasına (1891) ilham kaynağı, baskı kalitesine iyi bir örnek ve sıkça gezi yazısı yayımlanmasına yol açan da bir etken olduğu söylenebilir.

İhsan, bu gezisinin dönüşünde teknik yönlerden geliştirdiği matbaasında, Türk edebiyatının en önemli dergilerinden *Servet-i Fünûn* ile birlikte 49 kitap neşredecektir. Bu arada İhsan, basın yayın dünyasına yaptığı hizmetlerden dolayı, II. Meşrutiyet’te ihdas edilen “Maarif nişanı”nı ilk alan isim olacaktır (1910).

Ahmed İhsan’ın Beyoğlu Belediyesi başkanlığı (1911-1913) yaptığı, Mütareke yıllarında İstanbul’da Piyer Loti Cemiyeti’ni kurduğu (1919), Millî Mücadele sırasında “Ankara’nın emri üzerine kurduğu haber ajansı ile Almanya ve Avusturya basınında Anadolu harekâtı haberlerini yayımlattı”ğı (1920-1922) da belirtilmektedir (Ebuzziya, 1989: 94-95).

Ahmed İhsan’ın 1891-1892 Japonya (*Asya-yı Şarki’ye Seyahat*), 1896-1897’de Mısır (*Altı Hafta Nil’de Seyahat*), 1892’de Paris, Londra vd. (*Avrupa’da Ne Gördüm*), 1911 Almanya, Balkanlar

Turkish Studies

(*Tuna'da Bir Hafta*), 1913 Cenevre ve 1917 İtalya (*Tirol Cephesinde Ateş Hattında*) gezileri ile yazımıza konu olan 1896 tarihli Suriye -Şam-Kudüs ve Beyrut- ("*Suriye'de Bir Cevlan*") gezileri bulunmaktadır.

Ahmed İhsan'ın bu gezilerini *Asya-yı Şarki'ye Seyahat* (1307); *Avrupa'da Ne Gördüm* (1307); *Demiryolları* (1308); *Postacı* (1308); *Altı Hafta Nil'de Seyahat* (1312); *Tuna'da Bir Hafta* (1327); *Tirol Cephesinde Ateş Hattında* (1917) şeklinde kitaplaştırdığı görülmektedir.

Ahmed İhsan'ın seyahat konulu eser çevirileri arasında *Bir Serseri* (Etienne Enol-Louis Judici'den, 1303); Jules Verne'den: *Seksen Günde Devr-i Âlem* (1306), *Gizli Ada* (1306), *Deniz Altında 20.000 Fersah Seyahat* (1307), *Kaptan Gran'ın Çocukları* (1307), *Cevv-i Havâda Seyahat* (1308), *Çin'de Seyahat* (1308) gibi eserlerin bulunduğunu belirtmek gerekir (İhsan, 2007: X-XVIII).

Servet-i Fünûn Dergisinde Seyahat Yazıları (1891-1901)

Servet-i Fünûn dergisi 1891'den aralıklarla 1944 yılına kadar çıkan ve özellikle 1896-1901 tarihleri arasında kendi adı ile anılan edebî akıma zemin hazırlayan en önemli dergilerimizden biridir (Ebuzziya, 1989: 95). Ahmet İhsan, *Servet* gazetesinin sahibi ile anlaştıktan sonra, bu gazetenin ilâvesi olarak *Servet-i Fünûn*'u çıkarmaya başlar (27 Mart 1891). Derginin adı Harf İnkılâbı ile 1681. sayısında *Uyanış* olarak değiştirilir (6 Aralık 1928).

Dergi ile ilgili şu bilgiler verilmektedir:

"*Servet-i Fünûn, Ahmed İhsan'ın vefatından iki yıl sonraya kadar (25 Mayıs 1944), II. Abdülhamid devrinde kapatıldığı kırk üç gün ve Mütareke sırasında kapalı tutulduğu dört yıl hariç, devamlı olarak kırk beş sene ve 2464 sayı yayımlanabilmiş tek dergidir. Haftalık olarak çıkan Servet-i Fünûn, baskısının ve bilhassa resimlerinin güzelliği ile Sultan II. Abdülhamid'in de takdirini kazanmış ve padişah II. Meşrutiyet'e kadar dergiye ayda 3.240 altın kuruş yardımda bulunmuştur. 1896'dan sonra edebî bir dergi hüviyeti kazanan Servet-i Fünûn, edebiyat tarihimizde Edebiyât-ı Cedîde (1896-1901) ve Fecr-i Âtî (1909-1912) gibi iki edebî topluluğun kurucu yuvası olmuştur.*" (Ebuzziya, 1989: 95).

1896-1901 yılları arasında şiir, roman ve hikâye alanında verilmiş olan eserler için *Servet-i Fünûn* edebiyatı veya Edebiyat-ı Cedide adlandırılması yapılırken *Servet-i Fünûn* dergisi bu adlandırmalarla anılan eser ve edebî topluluğun bir araya geldiği mecra olmuştur (Okay, 1994: 398).

Ahmed İhsan, Mekteb-i Mülkiyye'den hocası olan Recâizâde Ekrem'in yönlendirmesi ve 1896 başlarında Tefik Fikret'i *Servet-i Fünûn* yazı ekibine dâhil etmesi ile Edebiyât-ı Cedîde'ye giden yolu açar.

Devrin şartları gereği yazarların bireysel sorunlar üzerinde yoğunlaşmaları sonucu şekillenen *Servet-i Fünûn* edebiyatı, şiirde aşk ve tabiat konusuna aşırı bir hassasiyet göstermişlerdir. *Servet-i Fünûn* roman ve hikâyesinde, realist-natüralist yaklaşım etkisiyle çevre insan ilişkileri işlenmiştir (Okay, 1994: 398).

Servet-i Fünûn edebiyatının saydığımız özelliklerini gezi türünün ve bununla ilgili konuların (gözlem, tasvir vb.) gelişmesi ile ilişkilendirmek mümkündür. Bu özelliklerin, Ahmed İhsan'ın gezi ve gözlemlerinden oluşan yazılarının içinde bulunduğu edebî ortamı aydınlattığı bir gerçektir.

Ayrıca, Edebiyât-ı Cedîdeciler'in "Baskı rejiminin verdiği sıkıntıyla toplumdan uzaklaşmak için önce Yeni Zelanda'ya, daha sonra Manisa'da bir çiftliğe çekilip Robenson yaşayışına özendikleri" (Okay, 1994: 398) de düşünüldüğünde seyahat, yol, yolculuk, göç gibi kavramların dönem için önemi ortaya çıkar.

Turkish Studies

Servet-i Fünûn dergisinin, seyahat türü ile ilişkili bir başka özelliğinin, fotoğraf sanatından sıkça yararlanması olduğu belirtilmelidir.

Servet-i Fünûn dergisi seyahat türünde eserler yayınlamayı programına aldığını ilan etmiştir. *Servet-i Fünûn* dergisinin 130 numaralı sayısında “Suret-i hakikiye ve maksad-ü fenniye ile icra olunan seyahatlerden maa tesavir i'ta-yı malumat gazetemizin programı cümlesindedir” denilmektedir (Özdemir, 2008: 2)

Servet-i Fünûn dergisinde; başta Osmanlı coğrafyası içinde gerçekleştirilmiş, Avrupa, Amerika, Afrika, Asya ve Kutuplar bölgesini de kapsayan yüzü aşkın seyahat ve bunlarla ilgili gezi yazısı tespit edilmektedir (Özdemir, 2008: 113).

Bu yazılar içinde “Osmanlı coğrafyasının, geniş sınırları içinde doğal manzarası, kültürel çeşitliliği, tarihi eserleri yanında seyyahlar tarafından Avrupa ile medeniyet seviyesi açısından sık sık karşılaştırılarak yansıtıldığı tespit edilmiştir” (Özdemir, 2008: IV).

Cenab Şahabettin’in “*Hac Yolunda*”, M. Tevfik’in “*Hatt-ı İrakiye’de Bir Cevlan*” ve Ahmet İhsan’ın, “*Haydarpaşa’dan Konya’ya Bir Cevlan*” ile değerlendirmemize konu olan “*Suriye’de Bir Cevlan*” bu yazıların önde gelenleridir.

Avrupa ile ilgili yazılarda, Fransa ve özellikle Paris merkezli bir gezi güzergâhının bulunduğu görülmektedir. Bu yazılarda, Amerika kıtasını konu edinen gezi yazıları gibi, Batı’nın şehirlileşmeyi yansıtan yönünü zaman zaman hayranlıkla izleyen Osmanlı seyyahları, ona zaman zaman da eleştirel bir gözle bakabilmişlerdir. M. Sadık’ın “*Avrupa’da Sanayi-i Nefise ve Edebiyat*”, M. Rauf’un “*Denizde*” ve A. H.’nin “*Paris Muhabirimizden Mektub-u Mahsus*” yazıları bunlara örnek verilebilir.

Asya, Afrika ve Kutuplara yönelik düzenlenen ve yabancılar tarafından gerçekleştirilen gezilerde ise sömürgeci yaklaşımın izleri görülmekte ve “medenileştirme misyonu” ile gezilerin gerçekleştirildiği görülmektedir.

“Suriye’de Bir Cevlan”

Ahmet İhsan’ın “Suriye’de Bir Cevlan” başlığıyla yayımlanan gezisi, Kasım 1896-Şubat 1897 tarihleri arasında *Servet-i Fünûn* dergisinin 299-311. sayıları arasında yayımlanmıştır. “*Suriye’de Bir Cevlan*”, 1800’lerin sonlarındaki Beyrut, Şam ve Kudüs bölgelerini, yayımlanan fotoğraflarla yansıtmaktadır.

Seyahat, İzmir limanından ayrılan bir vapurla başlar, Beyrut, Şam ve Kudüs civarının gezilmesiyle son bulur.

Bu bölgeler; manzarası, toplumsal yapısı, gündelik yaşamı, mimarisi, önemli ve tarihî mekânları ile kültürel yapıya ilişkin bilgiler içinde yansıtılmaktadır.

Gezi, İzmir limanından Send adlı vapurun kalkmasıyla başlar. Kısa bir süre sonra Rodos’a uğrayan vapur, Rodos’tan kalktıktan dört gün sonra Beyrut limanına ulaşır. Beyrut’ta iki gün kaldıktan sonra Ahmet İhsan, onu Beyrut’ta karşılayan Tevfik Efendi ile 11 saat süren tren yolcuğunun ardından Şam’a varır. Şam’da bir müddet kalır, burada Harran gibi yakın muhitlere günü birlik ziyaretlerde bulunulur. Şam’dan Beyrut’a geçilir. Gezinin, Beyrut kısmı ikinci gelişinde gerçekleşir. Beyrut’ta kalınan süre içinde Trablus-ı Şam, Yafa ve Kudüs şehirleri ziyaret edilir. Yolculuk, Beyrut’tan deniz yoluyla ayrılması ile tamamlanır.

İzmir’den kalkan Send adlı vapurda farklı milletlerden insanlar bulunmaktadır. İhsan’ın gözlemlediği kadarıyla vapurda Osmanlı toplumundan olanlar dışında yolcuların çoğunu Marsilya’dan gelen ve İstanbul üzerinden Suriye’ye gidenler oluşturmaktadır. Arapça konuşan

rahipler, Şam'a dönen bir Yahudi, Avrupa'da eğitim ile meşgul olanlar, Amerika'da ticaret yapanlar, Suriye'li tüccarlar ve gezginler vapurun yolcu profilini yansıtır.

Vapur hareketinden bir süre sonra Rodos'a varır. "Beyaz binaları", "sahil boyunca dizilmiş yel değirmenleri" olan Rodos'ta Ahmet İhsan'ın uğrak yerlerinden birini Süleymaniye Medresesi oluşturur. 1876'da yapılan mekânı ziyaret etmek için bir tarafını kale duvarlarının diğer tarafını evlerin ördüğü dar sokaklardan ilerleyerek çıkılır. Ahmet İhsan'ın tarihî, kültürel unsurlara yoğun bir dikkat geliştirdiği görülür. Rodos'ta evlerin duvarlarını süsleyen ve "şövalyeler zamanından" kaldığı belirtilen mermer oymalar İhsan'ın dikkatinden kaçmaz.

Vapur Rodos'tan ayrıldıktan 4 gün sonra Beyrut'ta varır. Arkadaşı olan Suriye demiryolu komiseri ile *Servet-i Fünûn* gezici tahsildarı Tevfik Efendi, Ahmet İhsan'ı limanda karşılar. Yazar, Beyrut'ta şehri bütün manzarası ile izleme imkânı veren, büyük, her tarafında mermer kullanılmış, kum taşından yapılmış ve yağlı boya ile boyanmış bir evde kalır.

Ahmet İhsan, bu evin balkonundan Beyrut manzarasını yansıtır. Beyrut, ağaçlıklı uzun sahili, yeni limanı, şehrin Hasan Burnu denilen denize doğru uzantısı, Zeytuni köyü yanı sıra limanın arka tarafında eski Beyrut görüntüsü ile seyyahın gözünden resmedilir. Ahmet İhsan'ın fotoğrafik bir bakış açısı bulunmaktadır.

Yazar, Tevfik Efendi ile Beyrut'tan trenle ayrılarak Şam'a doğru hareket eder. Ahmet İhsan, treni teknik özellikleri ile tanıtır. *Servet-i Fünûn* dergisinde bu trenin bir de fotoğrafını yazı ile birlikte yayımlar. İhsan'ın şehirleşme ve medeniyet yönünde gelişmiş bir ilgisi bulunduğu gözlemlerinden anlaşılmaktadır. Ahmet İhsan'ın yol boyunca Beyrut-Şam arasındaki otellerin çokluğu dikkatini çeker. Ahmet İhsan'ın gezisinin turistik bir güzergâh üzerinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yolculuk sırasında karşılan öğrenciler canlı bir eğitim hayatına işaret ederken, İngiliz ve Avrupalı eğitimcilerin bu eğitimin önemli bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Beyrut- Şam arası, dönemin şartları içinde trenle yaklaşık 11 saat sürmektedir. Ahmet İhsan, 1870'li yıllarda babasının görev yeri olduğu için geldiği Şam'a yirmi bir yıl sonra avdet eder. İhsan, bu karşılaşmanın kendisinde uyandırdığı hisleri usta bir denemeci gibi yansıtır. Ahmet İhsan, Şam'ın kendine mahsus evlerini şöyle tasvir etmektedir:

"Ziyadesiyle vasi bir meydan tasvir ediniz. Bunun dört tarafını kapayınız, bir ciheti üç katlı olan hanenin arka yüzü ile bunun karşısı bahçe duvarıyla sağı ve solu ise bir katlı ve pencereleri havluya nazır odalarla muhat. İşte Şam'ın tarz-ı mamurisi hep böyledir. Evlerin penceresi daima havluya nazırdır. Havlunun dört tarafını şubat-ı ebniye ihata eder. Havlunun ortasında müteaddit fiskiyeli bir havuz mutlaka olacak. Şubat-ı ebniye dediğimiz kısımda ise tiyatro sahnesi gibi önü açık ve cephesi 'divan' tesmiye olunur bir oda ile iki tarafında pencereleri yüksekte, zemini çukurda içinde bir havuzu müstemil kaa denilir odalar her hanede mutlaka mevcuttur" (Özdemir, 2008: 24).

Ahmet İhsan, ev tasviriyle başlayan Şam gezisini atlı arabayla sürdürürken Merce Meydanı, Rabu Boğazı ve portakal bahçelerini anlatarak sürdürür. Ahmet İhsan'ın Şam gezisinin duraklarından birini Salihîye köyü oluşturur. Salihîye "Şam-ı şerifin kısm-ı şimalinde memleketten ufacık bir mesafe ile ayrılmış, arka tarafı cebel ile, diğer tarafları Şam'ın meşhur kayısı bahçeleriyle muhât-ı vâsi' bir köydür" (Özdemir, 2008: 134).

İhsan, Salihîye'nin buraya hicret eden Türkmenler ve Kürtler sayesinde büyüdüğünü, güzelleştiğini belirtirken bölgenin sosyolojik yapısı hakkında da bilgi verir. Salihîye gezisi sırasında Şam'ın nüfusunu da ifade eden İhsan; buna göre Şam'ın 1890'lı yıllardaki nüfusunun 120.750 olduğunu söyler (İhsan, 1312: s. 302, ss.242). Bundan sonraki kısım Ahmet İhsan'ın edebî anlatımıyla Şam'ı şu şekilde tasvir eder:

Turkish Studies

“Köyün arkasına müsadif cebelde dahi ‘Kırklar’ ziyaretgâhı vardır. Bu dağ adeta kırmızı renktedir. Kâmilten çıplaktır. Tepesinde birkaç ebniye âsârı görülüyor ki bunlardan birisi kubbeli ve sütunlar üzerinde mebnîdir, fakat hâlidir. Şam’ı güzelce görmek için Salihîye’nin arkasındaki şu cebel üzerinde biraz yükselmek lâzım geliyor. Cebelin bir nokta-i mürtefesine gelince pişgâha bir vâdi-yi zümürüddin çıkar ki orta yerini memleket işgal etmektedir, cevânib-i erbaası bütün bahçeliktir, binaenaleyh Şam’ı bir hadika-ı vesîa’ya teşbîh edenler hata etmemişlerdir.

Bahçeler içindeki şehrin heyet-i mecmu’ası akçe tahtasına teşbih olunabilir. Sivri taraf Meydan mahallesidir ki Hevran demiryol mevkîtinâ kadar uzar gider. Arkası yine bahçeliktir. Cebelden imâle olunan nazar bu ciheti pek uzakta buluyor. Ona Ammere Mahallesi, devâir-i hükûmet, daire-i askerîyye, kal’a tesadüf eder daha ilerisi vasatta İslâm, solda Hıristiyan ve karşı tarafta Musevî mahalleleri ile muhattır. İslâm ve Hıristiyan mahallâtı yan yanadır. Musevî mahallesi meydan tarafına düşer. İkisinin arasına hatt-ı müstakîm tarzında bir cadde açılmıştır.” (Özdemir, 2008: 134).

Şam, üç büyük dine mensup insanların birlikte yaşadığı meyve bahçeleri dolayısıyla “geniş bahçe” olarak isimlendirilen büyük bir yerleşim merkezidir.

Salihîye bölümünden sonra gezi Şam’ın çarşısı ile devam eder. A. İhsan, buranın düzenli, uzun ve hayli büyük bir çarşı olduğunu söylemektedir. Çarşının bitiminde Cami-i Kebir ve yazarında ziyaret ettiği “Nebi Yahya Hazretleri”nin mezarı bulunmaktadır.

Şam çarşısında farklı kimliklerdeki insanlar dış görünüşleriyle ayırt edilirler: “kıyafet-i hususisinde entari, başlarda sarık, kadınların Müslümanı, Hırüstiyan’ı çarşafı, Hıristiyanlar beyaz çarşaflarıyla derhal tefrik olunur. Museviler dahi açık değildir” (Özdemir, 2008: 26) demektir.

Ahmet İhsan, Şam’ın gündelik yaşamı hakkında da bilgiler vermektedir. Safraniye Bahçesi gezisi buna örnek gösterilebilir. Burada akşam saat sekize kadar süren eğlencelerde Musevi raks grupları sahne almaktadır. Eğlencelerin, hayatı erken biten şehirde, belli bir saatten sonra daha özel mekânlara, geniş bahçeli evlere taşınarak sürdürüldüğü belirtilir.

Yazar, Şam gezisine bir süre ara vererek, Harran’a günübirlik bir ziyarette bulunur. Harran ziyareti şimendiferle gerçekleşir. Ahmet İhsan, verimli topraklarıyla tarihte ün salmış Harran’ın yoksul, temizlikten uzak görüntüsü karşısında şaşkınlığını ifade etmekten çekinmez. Ahmet İhsan’ın Harran hakkında yaptığı tespitlerin, şehir, toplum ve sosyal yaşam gibi bağlamlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmet İhsan, Harran dönüşü Şam’da bir gün daha kaldıktan sonra tekrar Beyrut’a döner. Atlı arabaya binerek Beyrut’u gezmeye başlayan seyyahın ilk hedefi bir matbaadır. Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm* (1892) adlı kitabında anlattığı Avrupa seyahatinin, bir amacı da mesleği gereği matbaacılık sektöründe dünyadaki gelişmeleri izlemektir. Görevli bir rahip tarafından matbaası gezdirilen Beyrut matbaacılığında ileri bir seviyededir. Beyrut’ta gezdiği matbaayı, Avrupa’daki matbaalarla karşılaştıran İhsan, buradakinin onlardan daha büyük olduğunu söyler. Beyrut’ta bu matbaa ziyaretinden sonra, Beyrut’un eğitim durumu hakkında çeşitli bilgiler verilir. İngiliz, Fransız ve Amerikan yirmi binden fazla öğrenci okutulduğu belirtilir. Beyrut’ta Fransız, İtalyan, Alman, Amerikan, Yunan, İngiliz, İskoçya ve Yunan okulları birbiri ile eğitim konusunda yarış hâlinindedir.

“Fransız okullarından “Saint Poul”ün rahibe kızlardan oluşan öğrencilerinin sayısı 2 bini aşkın iken Cizvitlerin 1500 erkek 200 kız öğrencisi vardır. Fransız okullarına sınav zamanları Fransa’dan meşhur öğretmenler bile gelmektedir. İtalyanlar kızlara ve erkeklere birer okul yaptırmış ve ikisinde de 400’ü aşkın öğrenci bulunmaktadır. Almanlar’ın Saint Jean mektebi kız bölümü Avrupa’daki İnas mektebi ayarındadır. Okulun bir de hastanesi vardır. Amerikalılar’ın 80

Turkish Studies

senedir Beyrut'ta okulları ve büyük bir de kiliseleri bulunmaktadır. Yine tıp okulu ise 4 senede doktor yetiştirmekte, Amerika 141 okulda, 6 bini aşkın öğrenciye eğitim vermektedir. 1860 yılından beri Beyrut'ta eğitim hayatının içinde yer alan İngilizler'in okullarında ise 3900'ü aşkın kız ve erkek öğrenci vardır. 1000'e yakın Musevi öğrenci de İskoç okullarına devam etmektedir" (Özdemir, 2008: 27).

Beyrut, nüfusu, kozmopolit yapısı, eğitim durumu, şehirleşme yönü açısından büyük bir şehirdir. Ahmet İhsan, şehirden etkilenmiş bir şekilde Beyrut gezisine ara vererek Trablus-ı Şam'a Odesa adlı bir Rus vapuruyla gider. Trablus-u Şam biri sahilde biri de içerde olmak üzere iki kasabadan oluşmaktadır. Birbirine yarım saat mesafede olan bu iki kasaba arasında güzel bir yol ve bir tramvay olduğunu öğrenilmektedir. Ulaşım konusunda bölge imkânlarının rahat olduğu anlaşılmaktadır.

Trablus-u Şam gezisinde de yine bir matbaa ziyaret edilir. Daha sonra tekrar Beyrut'a dönülür. Beyrut'a gelince, Ahmet İhsan, günü orada geçirip akşam tekrar aynı vapurla Yafa'ya hareket eder. Yafa'nın tarihi hakkında bilgiler veren Ahmet İhsan, buradan ayrılarak Kudüs'e gitmek üzere bir katarı biner.

Yafa'dan Kudüs'e kadar olan mesafe 76 km'dir. Yolcular arasında Amerikalı ve Avrupalı yolcular bulunmaktadır. Ahmet İhsan, Kudüs'ü turist çeken bir şehir olması açısından değerlendirir.

A. İhsan, Kudüs'e gelince ulaşım için atlı arabaları kullanır. Kudüs'te hiç su bulunmadığını, insanların yağmur hazinelerinde biriktirdikleri suyu temel ihtiyaçları için kullandıklarını söyler.

Kudüs'le ilgili mütalaa ettiği bir kitaptan hareketle gezeceği yerlerin planını yapmaya çalışan yazar Kudüs'ün Müslümanlar dışında Hıristiyanlar ve Museviler açısından önemini vurgular.

Kudüs'ün tarihi hakkında bilgiler veren Ahmet İhsan, Kudüs'te, Haremüşerif'i ziyaret eder. İhsan, daha sonra, bölgenin önemli tarihi mekanlarında Mescid-i Aksa ile ilgili şu izlenimlere yer verir: "Mescid-i Aksa'ya tagrib ve duhul edince derhal insan pek eski bir bina içinde bulunduğunu anlıyor. Mescid-i Aksa 80 metre tülunda ve 55 metre arzındadır. Mescid-i Aksa, kâbesizdir, tarz-ı kadim inşaata mutabık çatıyla mesturdur. Mescid-i Aksa'nın mihrabıyla minberini gördüğüm zaman oymacılık sanatın zamanı kadimdeki derece-i fevkaladesine mütehayyir ve mebhut kaldım. Temin ederim ki buradaki minber kadar masnu iş olamaz. Merdivenleri bile fildişi ve mercan işlemedir." (Özdemir, 2008: 29).

Mescid-i Aksa'yı ziyaretten sonra Nebi Davud mahallesi ve türbesini ziyaret eden yazar, Gamame Kilisesi ve Ağlama Duvarı'nı da görür. Gezide, Kudüs jandarma kumandanı Ali Bey'le "Kudüs'ün meşhur sedef işlemlerini, zeytin ağacı masnuatını, meydana getiren" Beytüllahm'e de gidilir. Sonra, Pozidon vapuruyla önce Yafa'ya sonra da Beyrut'a dönülür. Yazarın, İzmir'e doğru Beyrut'tan ayrılması ile Suriye yolculuğu sona ermektedir.

SONUÇ

Seyahat yazıları, içeriğinde yer alan tarihî, kültürel, sosyolojik bilgileri açısından gerçekliği tartışılmakla birlikte sosyal bilimler açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Osmanlı'nın son döneminde artarak gelişen seyahat türüne, *Servet-i Fünûn* dergisinde Batılılaşma fikrinin paralelindeki bakış açılarıyla sıkça yer verilmiştir. Ahmet İhsan, hem *Servet-i Fünûn* dergisinin yöneticisi olan bir yayıncı hem de gezilerini paylaşan bir yazar olarak seyahat türüne verdiği önemle dikkat çekmektedir. İhsan, gezilerinde teknik, medeniyet ve şehirleşme gibi konularda, seyahatleri sırasında gerek doğrudan gerek birtakım karşılaştırmalar yaparak dolaylı bir şekilde Batılılaşma yönünde mesajlar vermektedir.

Servet-i Fünûn dergisindeki diğer gezi yazıları ile birlikte Ahmet İhsan'ın *Suriye'de Bir Cevelan* adlı metni küresel coğrafyayı kapsayan bir bütün oluşturmaktadır. *Servet-i Fünûn* dergisinde Avrupa, Amerika, Asya, Afrika, Kutup bölgeleri ve Osmanlı coğrafyası ile bütün Dünya coğrafyasının seyahat yazılarıyla takip edildiğini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte, Ahmet İhsan'ın *Suriye'de Bir Cevelan* başlıklı metni, hem gezilen yerleri takip hem de analiz etmek imkânı sunan, *Servet-i Fünûn* sayfalarında kalmış önemli bir gezi yazısıdır. 1896 yılında gerçekleşen bu gezinin, günümüz sıcak savaş şartları içindeki güney komşumuz olan Suriye bölgesine ve Orta Doğu'nun en önemli iki şehri olan Beyrut ve Kudüs'e yapılmış olması aradan geçen yüz yılı aşkın zaman içinde metni yeniden yorumlama imkânı sunmaktadır.

Buna göre, Ahmet İhsan'ın gezi yazısı, Orta Doğu'da, Osmanlı'nın ekonomi, eğitim ve medeniyetin teknik boyutu gibi alanlarda etkinliğini Batı ülkelerine devretmeye başladığını göstermektedir. İhsan'ın, tasvirlerindeki objektif sayılabilecek bakış açısı ve paylaştığı veriler dikkate alındığında Osmanlı'nın toplum ve kültürel hayatında olumsuz bir gidişatın olduğu söylenebilir. İhsan, siyasi konulara girmemekle birlikte, yansıttığı her toplumsal ve kültürel manzarada, en azından bugünden bakarak görebileceğimiz, gününün politikalarına dair izlere yer vermektedir.

Ahmet İhsan'ın *Suriye'de Bir Cevelan* adlı yazısının; dili, anlatım biçimi, ifade kabiliyeti, deneme-mektup ve diyaloglardan yararlanma başarısı, hatıralara başvurması, alıntılar yapması gibi edebî bir metnin temel parçalarını güzel bir şekilde yansıttığını söylemek mümkündür. Bu açılardan metnin hem sosyo-kültürel hem de edebî bir vesika değeri taşıdığını belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

- Asiltürk, Baki (2000), *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yay., İstanbul.
- Coşkun, İsmail (2004), "Sömürgeciliğin İşler ve Günler'i: Robinson Cruose", *İ.Ü.E.F. Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi – 7. sayı, s.71 – 96, İstanbul.
- Çağrı, Mustafa (2009), "Seyahat", *İslam Ans.*, TDV Yayınları, C. 37, İstanbul.
- Ebüzziya, Ziyad (1989), "Ahmed İhsan Tokgöz", *TDV İslam Ans.*, C. 2, İstanbul, ss.94-95.
- İhsan (Tokgöz), Ahmet (1989), *Avrupa'da Ne Gördüm*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Okay, Orhan (1994), "Edebiyat-ı Cedide", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 10, ss. 398-399.
- Özdemir, Zafer (2008), "Servet-i Fünûn Dergisinde Seyahat Yazıları (1891-1901)", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, MÜ Türkiyat Araştırmaları Ens., İstanbul.
- Said, Edward (1982), *Oryantalizm; Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Ülken, Hilmi Ziya (1979), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul.
- Yazıcı, Hüseyin (2009), "Seyahatname", *İslam Ans.*, TDV Yayınları, C. 37, İstanbul.
- İhsan (TOKGÖZ), Ahmed (1896), "Suriye'de Bir Cevelan", *Servet-i Fünûn*, c. 12, s.299, 21 Teşrin-i sani 1312, ss.194-195; s.300, 28 Teşrin-i sani 1312 - 5 Kanun-ı evvel 1312 ss.209-212; s. 301, 12 Kanun-ı evvel 1312, ss.227-229; s. 302, 19 Kanun-ı evvel 1312, ss.242-246; s. 304, 26 Kanun-ı evvel 1312, ss. 274-277; s. 305, 2 Kanun-ı sani 1312, ss. 290-293; s. 306, 9 Kanun-ı sani 1312, ss. 307-311; s. 307, 16 Kanun-ı sani 1312, ss. 322-324; s. 308, 23 Kanun-ı sani 1312, ss. 339-344; s. 309, 30 Kanun-ı sani 1312, ss. 355-359; s. 310, 6 Şubat 1312, ss. 371-375; s. 311, 13 Şubat 1312, ss. 387-390.